

Князев Сергій Миколайович – викладач кафедри оперативно-службової підготовки навчального центру післядипломної освіти
Національної академії внутрішніх справ

ФІНАНСОВА ПІРАМІДА: ПОНЯТТЯ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОЗНАКИ

Розглянуто поняття та ознаки фінансової піраміди як способу шахрайства.

Ключові слова: фінансова піраміда; шахрайство; криміналістична характеристика.

Рассмотрены понятие и признаки финансовой пирамиды как способа мошенничества.

Ключевые слова: финансовая пирамида; мошенничество; криминалистическая характеристика.

Notion and signs of financial pyramid as a method of swindle are considered.

Keywords: financial pyramid; swindle; criminalistic description.

Уся історія людства пов'язана з виявами шахрайства, причому обман стає дедалі витонченішим і поширюється в усіх сферах суспільного життя. Ще в біблійних джерелах можна знайти згадки, що стосуються майнового обману. Зокрема, у третій книзі Мойсеевій ідеться про таке: "...не будете чинити кривди в суді, у мірі, у вазі та в мірі рідини. Вага вірна, тягарці вірні, ефа вірна, гін вірний буде у вас...". У притчах неправильні гирі та ваги названі "соромом перед Господом". Заборона Біблією обманів свідчить про факт негативного ставлення суспільства до цього явища з прадавніх часів [1, с. 13–14]. Римські юристи вважали шахрайство тяжким злочином, тому вже з часів імператора Адріана (138–76 рр. до н. е.) осіб, які вдавалися до обману з корисливою метою, піддавали жорстокому покаранню, відсилаючи їх на дальні острови, де вони фактично були приречені на голодну смерть [2, с. 4].

У джерелах давньоруського права, що дійшли до наших днів, містяться норми, які передбачали кримінальну відповідальність за вчинення майнових злочинів. Першою найважливішою пам'яткою права давньоруських часів визнають Руську Правду. Зокрема, у ст. 393 "О человеце" "Пространной редакции Правды Русской" зазначено, що "...аж человек полгав куны у людей, а побезит в другую землю, веры ему иняти, аки и татю" [3, с. 73]. Ідеться про те, що людина, яка обманом здобула гроші й намагалася втекти в іншу землю, не могла користуватися довірою, як і звичайний злодій.

Дослідник І. Я. Фойницький зауважував: "...шахрайство – злочин цивілізований, він з'явився лише в умовах значного розвитку суспільства й економіки" [4, с. 2–6]. Виникнення та поширення шахрайства в Європі наприкінці XVI – початку XVII ст. пов'язують із розвитком торгових відносин, зміцненням внутрішніх і міжнародних ринків. До кінця епохи середньовіччя не траплялися випадки масштабних фінансових спекуляцій, штучного ажіотажу цін на товари й послуги, на відміну від епохи раннього капіталізму.

Найпершою аферою "нового покоління" стала відома голландська "тюльпанна лихоманка" XVII ст. 1636 р. на голландських біржах оберталися боргові зобов'язання на продаж такої кількості тюльпанів, скільки за кілька десятиліть не спроможні були виростити всі квіткові господарства Європи. У віртуальному вигляді продавали й купували зобов'язання садівників виростити для замовників ексклюзивні сорти, які досі ще не були виведені фахівцями. Невдовзі серед утримувачів розписок почалася паніка – кожний намагався перевести "квіткові" кошти в реальні гроші. Усього за тиждень вартість цибулини, що на той час становила 5 тис. гульденів, упала до 50, а зрештою – до 5. Тисячі людей були розорені, суди перевантажені численними позовами до замовників, які відмовлялися сплачувати поставникам за контрактами [5, с. 25–27].

Першу в історії класичну фінансову піраміду створив Джоном Ло. Маючи підтримку могутнього володаря Франції – регента при малолітньому спадкоємцеві престолу Людовіку XV – герцога Орлеанського, Джон Ло заснував 1716 р. "Загальний банк", який невдовзі став головною фінансовою установою країни. Завдяки витонченим прийомам реклами, зокрема добре оплаченим газетним публікаціям, протягом року вартість акцій новоствореного банку зроста

втричі. Користуючись обставинами, Джон Ло вирішив розповсюджувати нові акції лише серед власників чотирьох старих. Розпочалися перегони за “раритетами”, унаслідок чого варість однієї акції, що становила 50 ліврів, за кілька днів зросла до 12 тис. Інвестори, які заклали в основу фінансової піраміди перші “камінці”, вчасно отримували дивіденди за рахунок унесків нових акціонерів. 1720 р. протягом двох тижнів нічим не забезпечену фінансову “імперію” Джона Ло було зруйновано, а більшість укладників збанкрутіла [5, с. 52–60].

Пізніше цей спосіб шахрайства назвали “схемою Понці”, автором якого був Чарльз (Карло) Понці – американський фінансист італійського походження. 1919 р. Ч. Понці заснував інвестиційну фірму в м. Бостоні (США) й став рекламувати її можливості принести будь-якій людині 50 % прибутку на вкладений капітал за 45 днів або подвоїти гроші вкладника за шість місяців. Протягом півроку діяльності шахраю вдалося переконати близько 20 тис. укладників, які довірили йому понад 10 млн дол. США. Спілкуючись із майбутніми “інвесторами”, Понці повчав: “...затягте головну заповідь Біблії продавця: усі навколо вас – потенційні покупці. Доки ви не маєте постійних клієнтів і необхідного досвіду, найлегше для вас – “впарити” свій товар родичам. А відточивши на дядях і племінниках майстерність, можна рухатися далі. Лише так ви станете багатою людиною...” [6, с. 174–176]. Велику піраміду зруйновано 1920 р., після того як у місцевій газеті з’явилася стаття, що викривала шахрайську схему, і тисячі вкладників кинулися забирати свої гроші.

Кримінальна активність скандально відомих у країнах СНД компаній, що залучали кошти громадян, сягає в історію фінансового ринку. Період найбільш інтенсивної появи шахрайських компаній, які діяли за “схемою Понці”, припадає на кінець 1993 р. Протягом 1993–1997 рр. в Україні було порушено 222 кримінальні справи за ознаками шахрайства в комерційних структурах, учинених способом фінансової піраміди. Особливого розголосу в нашій країні набули такі “пірамідальні” структури, як ЗАТ “Український будинок Селенга”, ТК “Алькор-траст”, ДП “Тана-траст”. АТ “Ініс-траст”, ДП “Гермес-фінанс Україна”, ДП “Якір-траст”, НПФ “Оберіг”, АТ “След-Інвест”, ДП “Слід-траст”, ПП “Меркурій” і “Саламандра”. Найбільших збитків завдали ТК “Меркурій” (20 млн дол. США, понад 1 млн потерпілих), ЗАТ “Український будинок Селенга” (9 млн дол. США, понад 890 тис. потерпілих), недержавна пенсійна фундація “Оберіг” (2 млн дол. США, понад 300 тис. потерпілих). За деякими підрахунками, укладникам завдано збитків на суму 155,5 млн грн (без урахування інфляції), 24,7 млн дол. США і 354 тис. німецьких марок.

Нова хвиля цього виду шахрайства припала на початок 2000-х років, коли стабілізація економічних процесів у країні та зростання доходів окремих категорій громадян спричинили зростання інвестиційної активності населення. Щоправда, для маскуванню своїх дій шахраї почали використовувати прикриття некомерційних фондів і товариств (товариств взаємного страхування, клубів соціальних інновацій, допомоги інвалідам та іншим соціально незахищеним категоріям населення), небанківських фінансових установ (кредитних спілок, інвестиційних компаній), схем організації мережевого маркетингу, зокрема у мережі Інтернет.

Поняття “фінансова піраміда” у законодавстві чітко не визначено. Зокрема, у п. 7 ч. 3 ст. 19 (“Заборона нечесної підприємницької практики”) Закону України “Про захист прав споживачів” до дій, що вводять в оману, віднесено утворення, експлуатацію або сприяння розвитку пірамідальних схем, за яких споживач сплачує за можливість одержання компенсації, яку надають за рахунок залучення інших споживачів до такої схеми, а не за рахунок продажу або споживання продукції [7]. Згідно з п. 44 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376/2000, ідеться про те, що “...з метою запобігання виникненню так званих фінансових пірамід потрібно підготувати пропозиції щодо обов’язкового ліцензування всіх видів підприємницької діяльності, які передбачають залучення грошей під різні договірні зобов’язання (інвестиційні, довірчі, пенсійні тощо)” [8].

Не визначено й чітких ознак цієї діяльності, які можна було б застосовувати у слідчій та судовій практиці, хоча суди нерідко оперують цим терміном. Скажімо, у вироку Апеляційного суду м. Києва від 9 серпня 2005 р. у кримінальній справі з обвинувачення групи осіб у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 255, ч. 4 ст. 190 Кримінального кодексу (КК) України, шляхом соціально-економічного аналізу діяльності та порівняльного аналізу вивчених фактів з теоретичними положеннями в галузі економіки виявлено, що діяльність щодо проведення підсудними описаних у справі семінарів може бути кваліфіковано як організація фінансової піраміди замаскованого типу, в основі якої лежить вербувально-спонсорський тип залучення коштів (архів Апеляційного суду м. Києва, 2007 р.).

Слово “піраміда” у прямому значенні – це “велика кам’яна споруда з чотирикутною основою і трикутними боковими поверхнями, які утворюють на вершині поверхні гострий кут”; “многогранник, основа якого являє собою

многокутник, а бічні грані – трикутники, що мають спільну вершину” [9, с. 788]. За метою та особливостями створення фінансова піраміда є способом незаконного заволодіння чужими коштами шляхом обману та зловживання довірою, тобто способом шахрайства. Водночас у літературі є різні підходи до визначення суті фінансової піраміди: економічні, математичні, юридичні.

Представники економічної науки фінансову піраміду розуміють як ситуацію, що виникає у зв'язку із залученням коштів від інвесторів у певний інвестиційний проект, коли поточна прибутковість цього проекту є нижчою за ставку залучення інвестицій, і тому частина виплат за внесками інвесторів здійснюється не з прибутку проекту, а із залучених нових коштів. Під час побудови фінансової піраміди кожний наступний (розташований нижче) “поверх” має бути “ширшим” за попередній, тобто перманентно збільшується кількість залучених учасників і розмір залучених коштів, яких має вистачити на виплату дивідендів та забезпечення поточних витрат з організації піраміди (оренда приміщень, оплата праці запрошених фахівців тощо). Зважаючи на те, що єдиним джерелом прибутку фінансової піраміди є залучені кошти нових учасників, для свого відтворення піраміда має безперервно “добудовувати” нові “поверхи”. Коли коштів стає менше, ніж потрібно для відтворення піраміди, настає фаза її стагнації, закономірним підсумком якої є збитки інвесторів і викриття афери.

Економічна природа фінансової піраміди та шахрайства має спільну основу. Класичними “пірамідами” є банки, інвестиційні фонди, кредитні спілки, проекти мережевого маркетингу тощо. В основі цих пірамід – кошти, залучені від укладників для використання їх у певному бізнесі (законній фінансово-господарській діяльності). Фінансову піраміду як спосіб шахрайства слід відрізнити від правомірної економічної діяльності за низкою ознак, що свідчать про можливий обман інвесторів (укладників), які перебувають в основі піраміди з боку організаторів. Завданням організаторів фінансової піраміди є залучення нових інвесторів, участь яких забезпечує їх прибуток, тобто сума залучених від інвесторів коштів у шахрайській схемі завжди перевищує розмір прибуткової вартості, який може забезпечити певний інвестиційний проект.

Тому в назвах організацій, що використані для маскуванню фінансових пірамід, як правило, закладено ідеї швидкого одержання надприбутків (“Твій шанс”; “Быстрые деньги”), використання передових технологій бізнесу та приналежності до світових технологічних новацій (“Бізнес-капітал”, “Еліта-центр”), покровительства міфічних сил чи причетності до релігійних культів (“Меркурій”, “Гермес”, “Церква “Посольство Боже”); міжнародних зв'язків організації (“Golden Circle International”; “Глобальна система тренінгів”); шляхетних мотивів соціальної допомоги (“Оберіг”, “Фонд Відродження”) тощо.

Фінансова піраміда завжди пропонує непрозору сферу діяльності, тобто учасники (потенційні потерпілі) не можуть перевірити характер інвестиційного проекту та спрямування залучених коштів. Наприклад, серед інвестиційних проектів, у яких пропонував брати участь мільйонер Флетчер, були такі: компанія з прокату лімузинів в Австрії, будівництво житла в Луганську, відкриття мережі піцерій у Ялті, відновлення бази відпочинку на узбережжі Азовського моря та низка інших.

Досить цікавими є спроби обґрунтування ознак фінансових пірамід з використанням методів математичного моделювання (Г. Г. Димитриаді, С. В. Дубовський, В. Д. Черепанов та ін.) [10, с. 82–89]. Ці автори запропонували методики статистичного вимірювання результатів діяльності суб'єктів господарювання, а також визначили критерії, за якими можна відрізнити реальний бізнес-проект від фінансової піраміди [11].

Слідча та судова практики підтверджують ефективність використання економічних і математичних досліджень для доказування ознак шахрайства в діяльності організаторів фінансових пірамід. Згідно з висновком експерта, який проводив математичну експертизу, навіть за умов найвигіднішого перерозподілу грошових коштів серед членів організації “Атлант” (м. Київ) лише 25,0 % інвесторів мали теоретичну можливість повернути свій вступний внесок й отримати прибуток, а решта 75,0 % не лише не мали б змоги отримати прибуток, а й узагалі повернути вкладені кошти. Оскільки кожен вкладник, який робив вступний внесок у розмірі 1,9 тис. дол. США, для повернення коштів мав запросити трьох осіб, а останні ще по три особи тощо, кількість членів організації, які втрачали свої кошти, збільшувалася (за матеріалами слідчого управління ГУ МВС України в м. Києві, 2008 р.).

Адже фінансову піраміду слід розглядати, по-перше, як спосіб шахрайства, що забезпечує реалізацію злочинного наміру шахраїв, і, водночас, як інструмент одержання прибутку професійними менеджерами завдяки залученню коштів інвесторів. Принциповою відмінністю фінансової піраміди від реального бізнес-проекту є джерело виплати дивідендів.

Як правило, злочинну діяльність організаторів фінансової піраміди ретельно маскують, передусім, шляхом створення суб'єктів господарювання або набуття прав на управління вже створеними суб'єктами господарювання

з метою використання їх організаційно-правового статусу для прикриття незаконної діяльності, пов'язаної із заволодінням коштами громадян шляхом обману та зловживання довірою. За результатами вивчених 86 кримінальних справ, у 24 справах для створення фінансової піраміди використано підставних осіб, які за винагороду погодилися зареєструвати на своє ім'я юридичну особу.

Так, з метою реалізації злочинного наміру організатори фінансової піраміди Г. і К. зареєстрували громадську організацію "Фонд К.". Співзасновниками організації було запрошено громадян України А., Л. і П., яким не було відомо про злочинні наміри організаторів. Водночас А. було фіктивно вказано в реєстраційних документах керівником громадської організації "Фонд К.", а надалі, за вказівкою організаторів, він зареєструвався як суб'єкт підприємницької діяльності (приватний підприємець), а отримані документи, печатку та факсиміле передав указаним особам (за матеріалами Головного слідчого управління МВС України, 2009 р.).

В іншому випадку, здійснюючи підготовку до вчинення шахрайства, П., з метою введення громадян в оману, зареєстрував на території Республіки Кіпр компанію "L. Limited", формальним директором якої став громадянин Кіпру Х., який не був обізнаним щодо злочинних намірів П., а також не встановлених слідством осіб. Громадянин Кіпру Х. видав довіреність П. на право представництва інтересів компанії та вчинення юридичних дій від її імені. Крім цього, П. за невстановлених слідством обставин з метою використання в злочинній діяльності виготовив печатку кіпрської компанії "L. Limited" та факсиміле підпису її директора Х. (за матеріалами слідчого управління ГУ МВС України в Харківській області, 2010 р.).

Відповідно до проекту закону про внесення доповнень до КК України (щодо відповідальності за проведення незаконних лотерей, розіграшів, інших азартних ігор та створення фінансових пірамід), фінансову піраміду розуміють як організацію, членство в якій набувають за умови внесення певних платежів, унесків чи іншої оплати, що дає змогу отримувати прибуток членам організації залежно від кількості залучених ними учасників. Цим організаціям притаманна ієрархічність, яка полягає в тому, що члени організації входять до певних груп, якими керують керівники, які отримують прибутки від членів своєї групи. Найвищий керівник отримує прибутки від унесків всіх учасників [12].

Отже, доходимо висновку, що *фінансова піраміда* – це технологія злочинної діяльності, яку використовують як спосіб заволодіння чужим майном шляхом обману та зловживання довірою (шахрайства) під виглядом інвестиційного проекту, членство в якому набувають за умови внесення певних платежів, внесків чи іншої оплати, що дає змогу отримувати прибуток членам організації залежно від кількості етапів залучення нових учасників, причому організатори отримують прибуток від внесків усіх груп учасників.

Аналіз вивчених матеріалів кримінальних справ дає підстави визначити типові ознаки фінансової піраміди як способу шахрайства:

- 1) технологія створення та використання фінансової піраміди передбачає вчинення сукупності злочинів: спрямованих на заволодіння чужим майном (ст. 190, 191 КК України); що є складовою способу їх підготовки, вчинення та приховування (ст. 202, 205, 208, 209, 218, 255, 357, 358, 361 КК України); пов'язаних із діяльністю службових осіб суб'єктів господарювання та держави (ст. 364, 366, 367 КК України);
- 2) фінансові піраміди створюють і контролюють організовані злочинні угруповання (злочинні організації), що характеризуються тривалістю існування, постійним пошуком і залученням нових співучасників, навчанням співучасників елементів розробленого механізму вчинення злочину та методики впливу на потерпілих, чітким розподілом ролей і жорсткими правилами внутрішньої дисципліни, наявністю детально розробленого плану злочинної діяльності, ієрархічністю структури та міжрегіональними (міжнародними) зв'язками організаторів;
- 3) організатори фінансових пірамід діють під прикриттям організацій комерційного чи некомерційного типу (страхових компаній, кредитних спілок, громадських об'єднань, клубів "за інтересами", інвестиційних фондів тощо), використовуючи у злочинних цілях інструменти фінансового ринку (банківські платіжні операції, відносини у сфері кредитування, інвестування, страхування, процедури банкрутства тощо);
- 4) для реалізації злочинної мети та залучення учасників організатори фінансової піраміди застосовують прийоми психологічного впливу на потерпілих, зокрема, з використанням технологій нейролінгвістичного програмування (НЛП), з метою підштовхнути нових учасників до прийняття неусвідомлених рішень, а також "агресивну" рекламу в засобах масової інформації та мережі Інтернет;
- 5) формальний збіг початкових етапів створення фінансової піраміди із законною фінансово-господарською діяльністю, а також маскування злочинних дій цивільно-правовими (господарськими) відносинами або комерційним

ризиком на етапі “затухання”, що ускладнює своєчасне виявлення ознак злочинів як потерпілими, так і правоохоронними органами, тому організатори фінансової піраміди здебільшого стають об’єктами оперативного інтересу лише після звернень потерпілих на етапі завершення злочинної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Смаглюк О. В. Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Смаглюк Олександр Володимирович. – К., 2004.
2. Гуров А. И. Мошенничество и его профилактика / Гуров А. И. – М., 1983.
3. Российское законодательство X–XX веков. Т. 1. – Законодательство Древней Руси. – М., 1984.
4. Фойницкий И. Я. Мошенничество по русскому праву / Фойницкий И. Я. – СПб., 1871.
5. Кротков А. П. Все великие аферы, мошенничества и финансовые пирамиды: от Калиостро до Мавроди / Кротков А. П. – М., 2009.
6. Волобуєв А. Ф. Характеристика розкрадань майна, що вчиняються в небанківських фінансових установах / А. Ф. Волобуєв, І. І. Золотухін, О. В. Литвинов // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 1998. – Вип. 2. – С. 168–179.
7. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023–ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
8. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Указ Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., 2003.
10. Организованная преступность и частные инвестиции : [учеб. пособие] / [С. М. Астапкина, И. В. Ахременко, К. К. Борзунов и др.]. – М., 1998.
11. Димитриади Г. Г. Модели финансовых пирамид: детерминированный подход / Димитриади Г. Г. – М., 2002.
12. Проект Закону України про внесення доповнень до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за проведення незаконних лотерей, розіграшів, інших азартних ігор та створення фінансових пірамід) від 16 листоп. 2006 р. № 2540 // Про порядок денний третьої сесії Верховної Ради України п’ятого скликання : Постанова Верховної Ради України від 8 лют. 2007 р. № 619–V.